

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Το Δικαίωμα του Πολίτη στο Πολιτιστικό Περιβάλλον: Η Συνταγματική και Νομική του Διάσταση στην Παιδεία και στον Πολιτισμό

Γιώργος Σκουλάς* – Δέσποινα Σκουλά**

Περίληψη

Ο στόχος αυτού του κειμένου, είναι να εξετάσει το δικαίωμα του πολίτη στο πολιτιστικό περιβάλλον για τη συνταγματική του κατοχύρωση στη χώρα μας, ώστε να αναζητηθούν οι υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτό. Να εστιάσει πρωτίστως, στις συνθήκες και στους κανονισμούς της διεθνούς κοινότητας και στους οργανισμούς της, για τον τρόπο που το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται διεθνώς και περιφερειακά αναδεικνύοντας τη σημασία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης παγκόσμια. Να διερευνήσει, τη συνταγματική διάσταση αλλά και τη νομική φύση αυτού του δικαιώματος αναλυτικά για την κατανόησή του από τους πολίτες. Γι' αυτό, αναλύει τις διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις που κατοχυρώνουν το εν λόγω δικαίωμα με θέματα πολιτισμού. Επιχειρεί δε την ανάδειξη του τρόπου που η υποχρέωση του κράτους να προστατεύει το πολιτιστικό περιβάλλον και όχι μόνο να το γνωστοποιεί μέσω εκπαίδευσης, θεμελιώνει και ένα αντίστοιχο δικαίωμα για το άτομο και την κοινωνική ομάδα που εντάσσεται στο πνεύμα των δικαιωμάτων νέας γενιάς. Τέλος, εξετάζει εάν η παγκοσμιοποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι απειλή για την «πολιτισμική σύνθεση και την αλληλεγγύη» των κοινωνιών και γιατί;

Λέξεις κλειδιά: Δικαίωμα πολίτη, πολιτιστικό περιβάλλον, παιδεία.

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Δικηγόρος, ΔΠΘ, Υποψήφια Διδάκτωρ Νομικής Σχολής, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό εστιάζει πάνω στο δικαίωμα που έχει ο κάθε πολίτης στο πολιτιστικό περιβάλλον του ως μια διάσταση των δράσεων και του εν γένει πολιτισμού του. Εάν απολαμβάνει ο καθένας αυτό το δικαίωμα ή όχι είναι σημαντικό επειδή, εκτός από δικαιώματα υπάρχουν και υποχρεώσεις. Ωστόσο, η επαρκής ανταπόκριση του πολίτη ως γνώση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του, καθίσταται μοχλός που προάγει τον πολιτισμό υψηλότερα ώστε να αποχωρίζεται τη βαρβαρότητα, δανειζόμενοι τον όρο του Καστοριάδη.¹ Επειδή, ο πολιτισμός δεν απουσιάζει από την καθημερινή μας ζωή, ούτε είναι κάτι υποδεέστερο που ταυτίζεται με τον ελεύθερο χρόνο και την ψυχαγωγία. Ούτε αναφέρεται απλά, μόνο στις καλές τέχνες, τη λογοτεχνία και την πολιτιστική κληρονομιά. Πολιτισμός είναι το σύνολο των πράξεων του ανθρώπου στην καθημερινότητα, των αποτελεσμάτων τους στον κάθε χώρο ή κοινότητα που βιώνει, όπου οι πράξεις αυτές συντελούνται στο διαρκές γίνεσθαι της συλλογικής κοινωνικής ζωής του σε όλους τους τομείς ύπαρξής του. Αυτό που αποκαλείται πολιτιστική ταυτότητα συνεπώς, συνδέεται με την εθνική και γλωσσική συνείδηση, με την πρόσληψη και τη χρήση της ιστορίας, με τις συλλογικές νοοτροπίες και πρακτικές, καθώς και με το ίδιο το επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Στόχος του κειμένου συνεπώς, είναι να εξετάσει πρωτίστως, εάν το δικαίωμα του πολίτη στο πολιτιστικό περιβάλλον είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο στη χώρα μας, ώστε να αναζητήσουμε και τις υποχρεώσεις του. Δεύτερον, να εστιάζει στις συνθήκες και στους κανονισμούς της διεθνούς κοινότητας και τους οργανισμούς της για τον τρόπο που αυτό το δικαίωμα κατοχυρώνεται διεθνώς και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τρίτον, να διερευνήσει τη νομική διάσταση, αλλά και τη φύση αυτού του δικαιώματος αναλυτικά για την αποτελεσματική κατανόηση του θέματος από τους πολίτες. Επειδή το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον² ή ορθότερα στο πολιτισμικό περιβάλλον,³ εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική έννομη τάξη με το Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 24 που ορίζει ότι: “η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους.”⁴ Ποια όμως είναι η επιδίωξη του συντακτικού νομοθέτη μ’ αυτή την ευρύτατη διατύπωση; Ο νομοθέτης φαίνεται ότι επιδίωξε να καταλάβει και να υπαγάγει στην προστασία του κράτους όλες

τις βασικές πτυχές του περιβάλλοντος. Ενώ, με την αόριστη έννοια αυτή αποφεύγεται η αυτοδέσμευσή του από ορισμούς που θα άφηναν ακάλυπτα ορισμένα πολιτιστικά αγαθά, που ενδεχομένως κάποτε θεωρηθούν αξία προστασίας.⁵ Συνεπώς, η έρευνα σε πρώτη φάση αναλυτικά, αναζητά τις διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις που κατοχυρώνουν το εν λόγω δικαίωμα με περιληπτική αναφορά στο έργο της UNESCO και του CDCC που είναι επιφορτισμένα με θέματα πολιτισμού. Στη δεύτερη, επιχειρεί την ανάδειξη του τρόπου που η υποχρέωση του κράτους να προστατεύει το πολιτιστικό περιβάλλον και όχι να το γνωστοποιεί μέσω εκπαίδευσης μόνο, θεμελιώνει και ένα αντίστοιχο δικαίωμα για το άτομο και την κοινωνική ομάδα. Ένα δικαίωμα που ξεφεύγει από τον κλασσικό χαρακτηρισμό του, ως ατομικό ή κοινωνικό δικαίωμα και εντάσσεται στο σύγχρονο πνεύμα των δικαιωμάτων νέας γενιάς. Τέλος, εγείρει το ερώτημα για έρευνα που σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση που θεωρείται μείζονος σημασίας. Δηλαδή, εάν η παγκοσμιοποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι απειλή για την «πολιτισμική ομογενοποίηση» των κοινωνιών που θα έβαζε σε κίνδυνο τη διαφορετικότητα των πολιτισμών και θα εδραίωνε την ηγεμονία ενός πολιτισμού ή μιας γλώσσας πάνω σε άλλες, ή όχι;⁶

2. Κατοχύρωση του Δικαιώματος Διεθνώς και η Σημασία της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης

Μια αυξητική τάση προς τη διεθνοποίηση της προστασίας των ατομικών ελευθεριών, παρατηρείται εμφανώς μεταπολεμικά, που ανήκε έως τότε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους.⁷ Αυτό είχε προκύψει από τη βαθιά περισυλλογή της μεταπολεμικής περιόδου, λόγω του ότι τα δικαιώματα, ελευθερίες και ο εν γένει δείκτης ανθρωπισμού είχαν φτάσει σε μηδενική βάση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του παραλογισμού που εξέθρεψε αυτός ο πόλεμος. Το έντονο διεθνές ενδιαφέρον συνεπώς, για τα πολιτισμικά αγαθά οφείλεται στη διαφορετική διάσταση που δόθηκε στο ιστορικό παρελθόν και τα μνημεία κάθε έθνους, εκδηλώνοντας την πεποίθηση ότι ο πλούτος αυτών των αγαθών δεν ανήκει μόνο στα έθνη αυτά καθ' αυτά που είναι θεματοφύλακές τους, αλλά σε όλο τον κόσμο. Δηλαδή, τα αγαθά αυτά αποτελούν τμήμα της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας.⁸

Σε παγκόσμιο επίπεδο, το πρώτο κανονιστικό κείμενο με διεθνή απήχηση είναι η οικουμενική διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ενεκρίθη από τη γενική συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10 Δεκεμβρίου 1948. Η διακήρυξη αυτή υπήρξε, για πολλούς ερευνητές,⁹ σταθμός στην πορεία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, επειδή θεωρήθηκε ότι πρέπει να αποτελούν το κοινό *ιδανικό* των λαών και των εθνών που όλες οι χώρες οφείλουν να καλλιεργούν *μέσω της παιδείας και της διδασκαλίας*, όπως ενδείκνυται στο αρθ. 26 παρ. 2.¹⁰ Στο πλαίσιο της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της διεθνούς συνεργασίας για το σεβασμό των θεμελιωδών ελευθεριών, απαγορεύεται η κάθε είδους διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας. Τα δύο τελευταία στοιχεία, είναι δομικά στοιχεία του κάθε πολιτισμικού περιβάλλοντος σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.¹¹ Επίσης, η γενική συνέλευση και το οικονομικό και κοινωνικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών, ρητώς αναφέρουν σε διάφορες συστάσεις τους, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το δικαίωμα να απολαμβάνει κάθε άτομο ότι απορρέει από το πολιτισμικό του περιβάλλον, όπως γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμός.

Σε διεθνές επίπεδο, άλλα κανονιστικά κείμενα είναι ποικίλες διεθνείς συμβάσεις που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στις 16 Δεκεμβρίου 1966, με την απόφαση 2200, η γενική συνέλευση του ΟΗΕ αναφορικά με τα κανονιστικά κείμενα, υιοθέτησε τρία νομοθετικά εργαλεία με ισχύ σύμβασης, δηλαδή ήταν υποχρεωτικό να κυρωθούν από τα κράτη μέλη του ΟΗΕ. Αυτά έχουν ως ακολούθως: πρώτον, τη διεθνή σύμβαση τη σχετική με τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον και οι υποχρεώσεις του ατόμου ως προς αυτό. Δεύτερο, τη διεθνή σύμβαση η οποία είναι σχετική με τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δικαιώματα. Θέτοντας παράλληλα όμως, ως προϋπόθεση, τις οικονομικές πηγές των κρατών. Τρίτον, το προαιρετικό πρωτόκολλο που αναφέρεται στα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα του ατόμου ως πολίτης.¹² Μια δεκαετία νωρίτερα, το 1954, υπογράφηκε η Σύμβαση της Χάγης, για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης. Στη Σύμβαση αυτή, γίνεται για πρώτη φορά χρήση του όρου Πολιτιστικά Αγαθά, εννοώντας τα μνημεία της τέχνης και της ιστορίας. Έπειτα, στις 16 Νοεμβρίου 1972, υπογράφεται με τη μέριμνα του ΟΗΕ, Συνθήκη για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς που κυρώθηκε με το ν.1126/81. Η έννοια πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει μνημεία αρχαιολογικού χαρακτήρα, γλυπτικής, ζωγραφικής, αρχιτεκτονικής και γενικά δημιουργικά έργα του ανθρώπου ή από κοινού με τη φύση.

Έτσι, οι δύο όροι Πολιτιστικά Αγαθά και Πολιτιστική Κληρονομιά, παρατηρείται να είναι ταυτόσημοι.¹³ Με τη διαπίστωση επομένως που κάνει η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε, ότι η Πολιτιστική και η Φυσική ζωή αντί για αρμονία βρίσκονται σε διαρκή απειλή. Μια απειλή, που αφού πηγάζει όχι μόνο από συνηθισμένες αιτίες καταστροφής αλλά και από την εξέλιξη της κοινωνικό-οικονομικής ζωής, συμπεραίνει η Γ.Σ. ότι επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο η κατάσταση με φθορές και αλλοιώσεις.¹⁴ Λόγω της σοβαρότητας αυτών των νέων κινδύνων που διαπιστώνονται σε παγκόσμια κλίμακα, διατυπώνεται εύστοχα από τον Παπαγεωργίου ότι: «η διεθνής κοινότητα οφείλει να συμμετάσχει αναγκαστικά στην προστασία της διεθνούς αξίας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς δια της παροχής συλλογικής βοήθειας η οποία χωρίς να υποκαθιστά τη δράση του ενδιαφερόμενου κράτους θα τη συμπληρώσει αποτελεσματικά».¹⁵ Έτσι, ο οικουμενικός χαρακτήρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον, φαίνεται να υπήρξε η βάση για την εγκαθίδρυση συστημάτων προστασίας της περιφερειακής πολιτισμικής ποικιλομορφίας.¹⁶ Στον τομέα αυτό, διενεργείται μια πολυπληθής και πολύπλευρη δραστηριότητα από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το Συμβούλιο από την ίδρυσή του το 1949¹⁷ κι οι αρμοδιότητές του ήταν στο πνεύμα της ανάπτυξης δραστηριοτήτων σε πολλούς τομείς. Συγκεκριμένα, στον τομέα της δημοκρατίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, των μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας, των οικονομικών και των κοινωνικών θεμάτων, παιδείας, πολιτισμού, πολιτιστικής κληρονομιάς, αθλητισμού και νεολαίας, υγείας, περιβάλλοντος και εκείνο που απορρέει από αυτό το πολιτισμικό, χωροταξίας και νομικής συνεργασίας. Υπενθυμίζουμε ότι την Ευρωπαϊκή πολιτισμική σύμβαση του 1954 δεν την υπέγραψαν μόνο κράτη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Από τα τριάντα οκτώ κράτη που συνολικά υπέγραψαν, τα τριάντα δύο εξ' αυτών ήταν μέλη, τα υπόλοιπα έξι όχι, θεώρησαν όμως ότι ο πολιτισμός και δη το πολιτισμικό περιβάλλον είναι η βάση για κάθε βιώσιμη ανάπτυξη και ότι η προστασία της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και βιοποικιλότητας είναι επιτακτική.¹⁸ Στο ίδιο πνεύμα, το συμβούλιο της πολιτισμικής συνεργασίας των χωρών του (CDCC), ως όργανο διαχείρισης και προώθησης των εργασιών του Συμβουλίου της Ευρώπης στον τομέα της παιδείας και του πολιτισμού έχει ιδρύσει τέσσερις ειδικές επιτροπές: 1) την Επιτροπή παιδείας όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης, 2) την τακτική Διάσκεψη για πανεπιστημιακά θέματα, 3) την Επιτροπή Πολιτισμού και 4) την Επιτροπή της Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Αυτές οι τέσσερις επιτροπές βοηθούν το ανωτέρω όργανο στα καθήκο-

να του, όπως αυτά καθορίζονται στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Πολιτισμικής Σύμβασης.¹⁹ Μάλιστα το CDCC έχει στενές σχέσεις συνεργασίας με τις διασκέψεις των Ευρωπαίων Υπουργών των ειδικών για θέματα παιδείας, πολιτισμού και πολιτισμικής κληρονομιάς.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ένα συμπέρασμα, ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι ένας πολύπλευρος και πολυσχιδής διεθνής περιφερειακός οργανισμός. Κυρίως επειδή, λαμβάνοντας υπόψη του τις κοινωνικές αλλαγές και τις προκλήσεις ως προς τους θεσμούς της *παιδείας και του πολιτισμού ειδικά στις πολυπολιτισμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες, ο περιφερειακός αυτός οργανισμός προωθεί τη διαπολιτισμικότητα σ' όλους τους τομείς της κοινωνίας*. Παράλληλα, προωθεί τη δημιουργία των ταυτοτήτων τόσο των ατομικών όσο και των ομαδικών ως εθνοτικές, εθνικές, θρησκευτικές, και κοινωνικές οντότητες. Απλά επειδή, αυτές οι διαφορετικότητες προσφέρουν στην κοινωνία του πνεύματος και της ελευθερίας ενδυναμώνοντας τη σχέση και τη ζωή τους με όρους ποικιλόμορφης σύνθεσης. Κάτι τέτοιο είναι άκρως απαραίτητο για τη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης που το έχει τόσο πολύ ανάγκη. Με άλλα λόγια, ο οργανισμός αυτός προωθεί το δικαίωμα για κάθε άτομο να είναι δέκτης και φορέας των δικών του πολιτισμικών στοιχείων στο εσωτερικό του δικού του πεδίου. Δηλαδή, όντας μέσα στο δικό του πολιτιστικό περιβάλλον καθώς επιβεβαιώνεται ως πολιτισμική *ύπαρξη μοναδικότητας* και πλουραλισμού αναδεικνύεται επίσης και στο ευρύτερο εθνικό και διεθνές πολιτισμικό περιβάλλον.

Ενδεικτικά των παραπάνω στοιχείων, παρατηρείται ότι μεταδίδονται και οικοδομούνται μέσω μιας *παιδείας με διαπολιτισμική διάσταση*. Σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι περιφέρειες αποτελούν το καταλληλότερο πλαίσιο ανάπτυξης του πολιτισμικού περιβάλλοντος, λόγω των εθνοτικών και πολιτισμικών ποικιλομορφιών. Επειδή, αυτές οι πολιτισμικές ποικιλομορφίες αναδεικνύουν την αξία των γλωσσών, των πολιτισμών και των περιφερειακών παραδόσεων ως βάση του λαογραφικού στοιχείου που θεωρείται από την UNESCO²⁰ ως ηθικό στοιχείο και ηθική ανάγκη κάθε πολιτισμού. Γι' αυτό το λόγο, υπάρχει ειδική διαπιστευμένη επιτροπή στους περιφερειακούς θεσμούς και αρχές των κρατών μελών που ασχολούνται ειδικά στην εδραίωση ενός δημοκρατικού περιβάλλοντος, για την επαναβεβαίωση των εθνοτικών και πολιτισμικών παραδόσεων που χαρακτηρίζουν κάθε περιφέρεια. Οι δράσεις αυτές, επιβεβαιώνουν το δικαίωμα στο κάθε είδους πολιτισμικό ή πολιτιστικό περιβάλλον όπου ισχύει το δόγμα «της ενότητας μέσα στην ποικιλομορφία». Η διάκριση αυτή στις έννοιες πολιτιστικό και πολιτισμικό έγκειται στην προσπάθεια των γεωγράφων στα τέλη του 20ού αιώνα, να υποδηλώσουν και

μια εννοιολογική διαφορά. Στο μεν πρώτο, ότι χρησιμοποιείται κυρίως για τον πολιτισμό ως σύνολο δραστηριοτήτων, καθώς και για τη δήλωση του τεχνικού πολιτισμού. Ενώ στο πολιτισμικό, φαίνεται να υποδηλώνεται περισσότερο η αφηρημένη πλευρά του πολιτισμού, για τον πολιτισμό εκείνο που εννοείται ως πνευματική καλλιέργεια.²¹

Οι κύριες δράσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης για σαράντα τόσα χρόνια, 1954-1994, με έμφαση στην τελευταία δεκαετία, διενεργήθηκαν στην προώθηση των πολιτισμών των Περιφερειών ως αναντικατάστατο στοιχείο για την οικοδόμηση μιας Ευρώπης που σέβεται τις γλωσσικές και πολιτισμικές ποικιλομορφίες. Η αναζήτηση μιας ισόρροπης ανάπτυξης μεταξύ των διαφόρων περιφερειών της Ευρώπης, όχι αναγκαστικά περιοριζόμενη στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα αλλά συμπεριλαμβανοντας και τον πολιτισμό, φαίνεται να διενεργείται αποτελεσματικά θεωρώντας τον τελευταίο από την ίδια του την υφή ως ένα ουσιώδη παράγοντα της περιφερειακής ανάπτυξης. Το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον συνεπώς, κατοχυρώνεται και εδραιώνεται και στον καταστατικό χάρτη της UNESCO. Στο προοίμιο αναφέρεται ότι τα κράτη μέλη έχουν καθήκον να αναπτύξουν τον αμοιβαίο σεβασμό και να καταπολεμήσουν τις προκαταλήψεις σχετικά με την ιεράρχηση των πολιτισμών για να αναπτύξουν την ισότητα των πολιτισμών. Στη συνέχεια αναφέρει «ότι η αξιοπρέπεια του ανθρώπου απαιτεί τη διάδοση του πολιτισμού και της παιδείας με σκοπό την επικράτηση της δικαιοσύνης και της ειρήνης».²² Στο συμπέρασμα δε του προοιμίου τονίζεται ότι τα κράτη που υπογράφουν τον Χάρτη πρέπει να εξασφαλίσουν την πλήρη και ισότιμη πρόσβαση όλων στην παιδεία, στον πολιτισμό... την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών και γνώσεων στους παραπάνω τομείς... τον πολλαπλασιασμό των σχέσεων μεταξύ των λαών με σκοπό την καλύτερη αλληλοκατανόηση και απόκτηση ορθών και πραγματικών γνώσεων για τα ήθη και έθιμα των λαών. Η παιδεία και η διαρκής επιμόρφωση ενδείκνυται να είναι τα πιο αποτελεσματικά μέσα για την υλοποίηση μιας κοινής προσπάθειας και, όπως συμβουλεύει η Μπαλασσά, «το Σύστημα Εκπαίδευσης που ανταποκρίνεται στο αίτημα της Ευρωπαϊκής Συνεργασίας στον τομέα της παιδείας είναι η Εκπαίδευση με Παγκόσμια Διαπολιτισμική Διάσταση».²³ Έτσι, τα κράτη-μέλη θα μπορούν πλέον να αντιμετωπίζουν τις κυριότερες προκλήσεις οικοδομώντας μια κοινότητα ενοποιημένη και αλληλέγγυα η οποία θα αφορά και θα νοιάζεται τους πολίτες όλων των χωρών.

Κατά τον ορισμό που έχει δώσει η UNESCO,²⁴ ο πολιτισμός σημαίνει ολόκληρο το πλέγμα των υλικών, διανοητικών, και συναισθηματικών χαρακτηριστικών που διακρίνουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα και

αποτελούν στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας αυτής της ομάδας. Σ' αυτά, περιλαμβάνονται τρόποι ζωής, παραδόσεις, αντιλήψεις, τέχνες και γράμματα καθώς και το σύστημα των ηθικών αξιών που εντάσσονται στα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Ένας τέτοιος ορισμός, που υιοθετήθηκε παγκόσμια στην 43η Διεθνή Συνδιάσκεψη της UNESCO το 1992 στη Γενεύη, όπως παρατηρείται,²⁵ περιλαμβάνει τόσο τον επίσημο όσο και τον λαϊκό πολιτισμό και δεν περιορίζεται στην υπάρχουσα πολιτισμική κληρονομιά αλλά εμπλουτίζεται συνεχώς από τη μνήμη και τη δημιουργικότητα. Είναι εξωστρεφής, που σημαίνει ότι διαρκώς εμπλουτίζεται από άλλες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, επειδή από τη φύση τους οι πολιτισμοί δανείζονται χαρακτηριστικά από άλλους και τα ενσωματώνουν στον μέσα τους εαυτό. Συνεπώς, σε γενικές γραμμές, ο πολιτισμός συνδέεται με μια δυναμική σχέση με την παιδεία μέσω της ελευθερίας της έκφρασης, της ελευθερίας της συμμετοχής και της ελευθερίας στη διακίνηση προσώπων, επιστημονικών γνώσεων και πολιτισμικών δημιουργημάτων.²⁶ Σε παρόμοιο πνεύμα είναι και η σύμβαση του 2005 της UNESCO, υπέρ της προστασίας και προώθησης της πολυμορφίας των πολιτισμικών θεμάτων και των καλλιτεχνικών εκφάνσεων που κυρώθηκε το 2007 από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στη σύμβαση αυτή, μεταξύ άλλων, δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη διατήρηση μιας πολιτισμικής ποικιλομορφίας προσβάσιμης σ' όλους, στην ενίσχυση των ικανοτήτων δημιουργίας και στη σφυρηλάτηση εταιρικοτήτων μεταξύ όλων των φορέων και της κοινωνίας των πολιτών.²⁷ Τέλος, εξαγγέλλεται Σχέδιο Δράσης της UNESCO που αποτελείται από 20 σημεία. Ένα από τα σημεία αναφέρεται στη σπουδαιότητα των βιβλιοθηκών και στον τρόπο λειτουργίας τους ώστε να γίνουν φορείς ενσωμάτωσης παραδοσιακών παιδαγωγικών προσεγγίσεων στην *άτυπη εκπαιδευτική διαδικασία και να βοηθήσουν στην επικοινωνία και στη διάδοση της γνώσης. Να δράσουν δηλαδή ως πολιτισμικοί διαμεσολαβητές.*²⁸

3. Συνταγματική Έννοια Πολιτιστικού Δικαιώματος στη Χώρα μας

Για αρκετά χρόνια, το άρθρο 24 παρ. 1 και 6 του ελληνικού Συντάγματος, θεωρήθηκε ότι κατοχυρώνει απλώς ένα κοινωνικό δικαίωμα με περιεχόμενο την υποχρέωση του κράτους να προστατεύσει το πολιτιστικό

περιβάλλον και να λαμβάνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα για τη διαφύλαξη του.²⁹ Έτσι, το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον εντάσσεται στην κατηγορία εκείνων των δικαιωμάτων για την ικανοποίηση των οποίων απαιτείται η κρατική παρέμβαση, δηλαδή η εκ μέρους των κρατικών οργάνων θετική ενέργεια³⁰ ώστε να εξασφαλίζεται στο διηνεκές η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και να διατηρείται η ελληνική πολιτιστική κληρονομιά στις επόμενες γενεές.³¹ Η άποψη αυτή, αποτυπώθηκε και στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά την οποία, με τις διατάξεις του άρθρου 24 του Συντάγματος διατυπώνονται επιταγές, απευθυνόμενες προς τον νομοθέτη για να προσδιορίσει, κατά την ιδιαίτερη κάθε φορά κρίση του το είδος και την έκταση της προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.³² Η εν λόγω θεώρηση είχε ως συνέπεια την υποχώρηση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος όταν ο νομοθέτης παρέλειπε να λάβει τα ενδεδειγμένα μέτρα. Για το λόγο αυτό, η νεότερη νομολογία, ενεργώντας πρωτοποριακά, χαρακτήρισε το πολιτιστικό περιβάλλον ως ατομικό δικαίωμα και διατύπωσε τη θεωρία περί πολεοδομικού κεκτημένου.³³

Μέσα από αυτήν την οπτική, γεννάται η υποχρέωση θέσπισης νομοθετικών και διοικητικών ρυθμίσεων για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, που ελλείψει αυτών, υπάρχει δικαίωμα να ζητηθεί η άμεση εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών.³⁴ Από τα παραπάνω μπορεί εύλογα να συναχθούν τα ακόλουθα: Πρώτον, ότι υπάρχει συνταγματική υποχρέωση και αντίστοιχο δικαίωμα συνεχούς προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Δεύτερο, ότι η πολιτιστική κληρονομιά είναι ένα αγαθό που συνδέεται με τον πολίτη και μπορεί αυτός να υποχρεωθεί σε θετικές ενέργειες (πχ. διορθωτικές επισκευές κλπ.). Και τρίτο, ότι υπάρχει αξίωση του θιγόμενου ιδιοκτήτη για αποζημίωση, βασισμένη απευθείας στο αρ. 24 παρ. 6 του Συντάγματος.³⁵

Ωστόσο, η τριμερής διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά έχει καταστεί πλέον σχετική και μεταβάλλει ή διαφοροποιεί τον πολιτικό χαρακτήρα του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον.³⁶ Πρόκειται για παραπληρωματικά μεταξύ τους δικαιώματα που επηρεάζουν αμοιβαία την κατοχύρωση και άσκηση τους. Εκφράζουν την ιδέα μιας ενότητας που επικεντρώνει την προσοχή στην προσωπικότητα του ανθρώπου και λειτουργούν με την «παράλληλη κατοχύρωση και πρακτική δυνατότητα άσκησης και των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων».³⁷ Το δικαίωμα επί του περιβάλλοντος ως ατομικό δικαίωμα, έχει αφενός αρνητικό χαρακτήρα αφού αποτελεί εγγύηση

ότι το κράτος θα απέχει από κάθε μέτρο και ενέργεια που προσβάλλει, περιορίζει ή αλλοιώνει το πολιτιστικό περιβάλλον. Αφετέρου, έχει κοινωνικό χαρακτήρα αφού υποχρεώνει το κράτος να λαμβάνει εκείνα τα μέτρα που το υλοποιούν, επιτάσσοντας παράλληλα τη συνεχή βελτίωση της παρεχόμενης προστασίας.³⁸ Η θεώρηση του δικαιώματος στο περιβάλλον ως πολιτικού δικαιώματος πλέον ταυτίζει το πρώτο με το δεύτερο και συνεπώς επιβάλλει τη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που αφορούν την ορθολογική διαχείριση, τη συντήρηση, τη βελτίωση και αποκατάσταση των πολιτισμικών αγαθών, ως βασική αρχή των πολιτικών δικαιωμάτων. Δηλαδή μια τέτοια ταύτιση, ενισχύει τη σκέψη των πολλών στα παραπάνω ζητήματα, αφού τα πολιτικά δικαιώματα ως γνωστό, θεμελιώνουν τη δημοκρατική συμμετοχή των ατόμων στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Ειδικότερα, η έννοια της συμμετοχής μπορεί να διακριθεί σε τρία επιμέρους επίπεδα, χωρίς τα οποία τούτη καθίσταται θεωρητική και ανεφάρμοστη: 1) σε αποφασιστικές αρμοδιότητες στο στάδιο προετοιμασίας των αποφάσεων, 2) σε συμβουλευτικές αρμοδιότητες στο στάδιο λήψης των αποφάσεων και 3) σε αποφασιστικές αρμοδιότητες στο στάδιο λήψης των αποφάσεων.³⁹

Το ερώτημα που εγείρεται εδώ είναι διπλής μορφής: α) Πιο θα μπορούσε να είναι το νομικο-πολιτικό υπόβαθρο της συμμετοχής των πολιτών που επιβάλλεται στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος; Και β) ποια η σημασία του πολιτικού χαρακτήρα του δικαιώματος στο περιβάλλον που ενσωματώνεται ως συμμετοχικό δικαίωμα; Επιχειρώντας μια σύντομη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δεν μπορούμε παρά αναφερθούμε στο ότι το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον μέσα από την πολιτική του διάσταση εντάσσεται στα νέα δικαιώματα τρίτης γενιάς. Ή να διατυπωθεί διαφορετικά, στα δικαιώματα αλληλεγγύης που αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως σημείο αναφοράς ολόκληρου του πλανήτη. Έχει υποστηριχτεί η άποψη βέβαια, ότι η τρίτη γενιά των δικαιωμάτων του ανθρώπου ταυτίζεται με τα δικαιώματα για πληροφόρηση και γνώση.⁴⁰ Ας παρακολουθήσουμε όμως παρακάτω τα πράγματα στην σειρά της κανονικής τους διάταξης.

4. Η Έννοια των Δικαιωμάτων Τρίτης Γενιάς – κύρια χαρακτηριστικά

Στη μεταπολεμική περίοδο, παρατηρείται μια συστηματική και διαρκής αυξητική τάση διεθνοποίησης της προστασίας των ατομικών ελευθεριών. Μια προστασία αυτών των ελευθεριών από διαφορετικό πλέον φορέα από εκείνο που ίσχυε μέχρι τότε και ανήκε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους.⁴¹ Στα πλαίσια των Διεθνών Οργανισμών και διασκέψεων συνεπώς, θεσπίζονται διατάξεις οι οποίες αφορούν πλέον ειδικά και γενικά την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και διεκδικούνται έτσι ως ανθρωπίνα δικαιώματα ευρύτερου κύκλου. Όταν, συμπερασματικά, παρομοιάζονται ή ταυτίζονται τα ανθρωπίνα δικαιώματα τρίτης γενιάς με τα δικαιώματα αλληλεγγύης, αυτό συντελείται επειδή αυτά τα δικαιώματα βασίζονται σε κοινωνική ή διακρατική αλληλεγγύη. Εδώ πρόκειται για το δικαίωμα στο περιβάλλον και τον πολιτισμό, το δικαίωμα στην ανάπτυξη, το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών ή ακόμη και το δικαίωμα στην ειρήνη. Έτσι, το χαρακτηριστικό γνώρισμα του δικαιώματος αυτού στο περιβάλλον και τον πολιτισμό είναι η διεθνής του διάσταση και η κατοχύρωσή του, σε νομικά κείμενα διεθνούς δικαίου. Αυτό οφείλεται τόσο στην πρωτοβουλία των διεθνών αυτών οργανισμών για την προστασία του όσο και στην γενικότερη φιλοσοφία του.⁴² Διότι το δικαίωμα αυτό δεν αφορά μόνο τις σχέσεις του πολίτη με την κρατική εξουσία αλλά συνδέει τον πολίτη με τη διεθνή κοινότητα αφού όπως επανειλημμένα έχει αναφερθεί στις διεθνείς διακηρύξεις και συνθήκες, η πολιτιστική και φυσική κληρονομιά είναι παγκόσμια, ανήκει στην ανθρωπότητα.⁴³ Το διεθνές ενδιαφέρον που είχε εκφραστεί, σύμφωνα με την Τροβά, από τις αρχές του 20ού αιώνα για τα πολιτιστικά αγαθά ως ιστορικό παρελθόν και μνημεία του κάθε έθνους κράτους, δεν σημαίνει ότι ο πλούτος των αγαθών αυτών ανήκει μόνο στα έθνη εκείνα που είναι θεματοφύλακές τους. Απεναντίας, αυτά τα αγαθά αποτελούν τμήμα της πολιτιστικής κληρονομιάς του ανθρωπίνου γένους.⁴⁴

Υπό την έννοια ότι ο πολιτισμός ανήκει σε όλους και αποτελεί κοινό αγαθό, είναι δικαίωμα συλλογικό που εκφράζει το συλλογικό ενδιαφέρον για την προστασία του πολιτιστικού ή πιο σωστά πολιτισμικού περιβάλλοντος. Είναι δικαίωμα προσωπικό, κατά μία έννοια, αφού αποβλέπει στην ποιότητα ζωής του ανθρώπου, επειδή απαιτεί τη συμμετοχή του στη λήψη αποφάσεων για την εξασφάλιση των φυσικών βάσεων της ζωής, της υγείας, της ηθικής και πνευματικής εξύψωσής του. Αλλά, είναι σύνθετο, κατά μία άλλη, επειδή επιδιώκει την προστασία της πολιτιστικής κληρο-

νομιάς και για το συμφέρον του ανθρώπου και για τον πολιτισμό καθ' εαυτό ως αυτοτελή αξία. Τέλος, είναι και δικαίωμα αλληλεγγύης εφόσον επιδιώκει την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς για την ανθρωπότητα του μέλλοντος.⁴⁵ Έτσι, διαμορφώνεται σήμερα μια διεθνής ιδεολογική τάση ή καλύτερα μια συλλογική ηθική κατά την οποία η προστασία, η διατήρηση, η ανταλλαγή και ο σεβασμός του κάθε κράτους στα πολιτιστικά αγαθά αποτελούν δημόσιο διεθνές συμφέρον.⁴⁶ Μια διεθνή ηθική τάση όμως, που να δημιουργεί αναγκαστικά την υποχρέωση σεβασμού της πολιτιστικής κληρονομιάς των άλλων εθνών καθώς και τη συλλογική ευθύνη του ανθρώπου για τη διάσωσή της στις επόμενες γενιές.

Μέσα σε αυτό το σύγχρονο πνεύμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τρίτης γενιάς εντάσσεται και το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον και την πολιτιστική κληρονομιά της ανθρωπότητας. Το κύριο γνώρισμα του δικαιώματος αυτού, σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της θεωρίας κατά τον Τσάτσο, είναι η διεθνής του διάσταση και κατοχύρωση, σε νομικά κείμενα άλλοτε αναγκαστικού διεθνούς και άλλοτε συμβατικού διεθνούς δικαίου.⁴⁷ Για παράδειγμα, ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ, η Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα κ.α.⁴⁸ Αυτό οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην πρωτοβουλία των διεθνών οργανισμών για την προστασία του δικαιώματος αυτού αλλά επίσης και στη γενικότερη φιλοσοφία του. Επειδή απλά, ένα δικαίωμα τέτοιο δεν αφορά μονάχα τις σχέσεις του πολίτη με το κράτος στο οποίο είναι υπήκοος πολίτης του, ή με την κρατική εξουσία εν γένει, αλλά συνδέει αυτόν τον πολίτη με τη διεθνή κοινότητα και με ένα μόρφωμα υπερεθνικό στο οποίο προσβλέπει και χάρη στο οποίο καθίσταται όχι ευρωπαίος αλλά παγκόσμιος. Δικαιολογημένα λοιπόν τα δικαιώματα τρίτης γενιάς να θεωρούνται συχνά δικαιώματα των λαών.⁴⁹

5. Υποκείμενα & Περιεχόμενο του Νέου Δικαιώματος

Λόγω του σκοπού της προστασίας πάντως του δικαιώματος αυτού που είναι η διατήρηση του πολιτισμού για τις επόμενες γενιές αλλά και της συλλογικής ευθύνης όλων μας για την ποιότητα ζωής, πρέπει να θεωρηθεί πως το δικαίωμα επί του περιβάλλοντος κατοχυρώνεται υπέρ παντός φυσικού προσώπου, Έλληνα πολίτη και αλλοδαπού.⁵⁰ Βέβαια, ο ρόλος

των κοινωνικών ομάδων στην σύγχρονη κοινωνία αλλά και η φύση του συλλογικού αυτού αγαθού έχει μια σύνθετη διάσταση. Αφενός, δεν επιτρέπει να συνδέεται αυτό το αγαθό αποκλειστικά με την ατομική πρωτοβουλία για προφανείς λόγους κατάχρησης. Αφετέρου, επιβάλλει την αναγνώριση της κοινωνικής ομάδας ως βασικού υποκειμένου του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον όπου μέσα από τη συλλογική της δραστηριότητα επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερα το αίτημα για ποιότητα ζωής και η αναβάθμιση του αγαθού του ίδιου.⁵¹ Το περιεχόμενο του νέου αυτού δικαιώματος όπως έχει ήδη λεχθεί, είναι θεμελιώδες για δύο βασικούς λόγους: αφενός δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να βιώνει αρμονικά με τη φύση και με αξιοπρέπεια και ευημερία, και αφετέρου, να έχει χρέος να προστατεύσει και να βελτιώσει το περιβάλλον για αυτόν και για τις γενιές του αύριο. Το δικαίωμα του περιβάλλοντος, εκφράζει το συλλογικό ενδιαφέρον για την προστασία του και δεν ταυτίζεται με προσωπικά συμφέροντα ατόμων. Παράλληλα, επιδιώκει τη δημιουργία καθώς και διατήρηση συνθηκών που να εξασφαλίζουν τη ψυχική και πνευματική υγεία, κοινωνική πρόοδο, αξιοπρέπεια και παιδευτική ανάταση των πολιτών με μια λέξη ποιότητα ζωής. Η δε αναγκαία συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις για την προστασία του περιβάλλοντος αλλά και σε ζητήματα ζωτικά για τον πολιτισμό και την ποιότητα της ζωής τους είναι το *πλέον δημοκρατικό περιεχόμενο* που προέκυψε από την ανάγκη προστασίας του νέου αυτού δικαιώματος. Αυτή η *δημοκρατική συμμετοχή*, διευρύνει τους ορίζοντες της πληροφόρησης των πολιτών και συγχρόνως επιτρέπει τη δημοσιοποίηση όλων των μέτρων που αφορούν το περιβάλλον αλλά και την πρόσβαση σε δημόσια έγγραφα, κείμενα ή και σχέδια πολιτιστικής ανάπτυξης.

Το νέο όμως αυτό δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον έχει και άλλα αποτελέσματα: Από τη μια πλευρά, αποβλέπει στη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, την ποιότητα ζωής, στη συνέχιση του σύγχρονου πολιτισμού. Από την άλλη, απαιτεί νέες αντιλήψεις για την οικονομία, διαφορετικούς στόχους για τη χωροταξία ώστε να μην θίγονται πολιτιστικά αγαθά. Έτσι αποκτά νέο περιεχόμενο επεμβατικό, γιατί το προστατευόμενο έννομο αγαθό απειλείται από τις οικονομικές ενέργειες των ιδιωτών. Δηλαδή, εάν και η υφιστάμενη συνταγματική προστασία είναι ατελής λόγω του κρατούντος καθεστώτος, ο σκοπός του άρθρου 24 του Συντάγματος μπορεί να υλοποιηθεί με την επέμβαση στην κερδοσκοπική δραστηριότητα των ιδιωτών.⁵² Απαιτείται έτσι, να επικρατήσει η αντίληψη ότι το δικαίωμα και η προστασία του νέου αγαθού του περιβάλλοντος,⁵³ συνιστά αυτοτελή αξία για το κοινωνικό σύνολο γι' αυτό και επιβάλλει την κρατική επέμβαση επί των ιδιωτικών οικονομικών δραστηριοτήτων.

6. Δικαστική Προστασία του Νέου Δικαιώματος στο Πολιτιστικό Περιβάλλον

Η παραδοχή της άποψης ότι το πολιτιστικό περιβάλλον συνιστά αγαθό σύνθετο, συλλογικό, πρωτογενές και αναντικατάστατο έχει ένα αρνητικό επακόλουθο. Συγκεκριμένα, αυτή η παραδοχή έχει ως αποτέλεσμα την αποσύνδεση της διαδικασίας δικαστικής προστασίας με την προϋπόθεση προσβολής ατομικού δικαιώματος ή συμφέροντος και τη σύνδεση της με την έννοια της επικινδυνότητας να προσβληθεί, έστω και έμμεσα, το δικαίωμα ή συμφέρον του ανθρώπου, την προστασία του οποίου το Σύνταγμα έχει εμπιστευθεί στα όργανα του κράτους.⁵⁴ Η διεύρυνση της έννοιας του εννόμου συμφέροντος στα θέματα προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος συνιστά ωστόσο, αποτέλεσμα της αναγνώρισης του δικαιώματος συμμετοχής των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων που αφορούν το περιβάλλον,⁵⁵ αλλά και της συλλογικής ζημίας από τη βλάβη του εννόμου αυτού αγαθού καθώς κάθε βλαπτική ενέργεια προσβάλλει αναπότρεπτα δικαιώματα και συμφέροντα ανθρώπινων ομάδων.⁵⁶

Κατ' αυτό τον τρόπο, γίνεται πλέον δεκτό ότι νομιμοποιείται να στραφεί κατά του προσβάλλοντος στο περιβάλλον κάθε φυσικό πρόσωπο, Έλληνας ή αλλοδαπός,⁵⁷ γιατί έχει έννομο συμφέρον στην ποιότητα ζωής και την απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών. Έτσι δικαιολογείται και επιβάλλεται η υιοθέτηση της λαϊκής αγωγής για την προστασία ενός αγαθού που ανήκει στο κοινωνικό σύνολο και υπάρχει όχι μόνο υπέρ των τωρινών αλλά και υπέρ των επόμενων μελλοντικών γενεών.⁵⁸ Η συνταγματική διάταξη του άρθρου 24, είναι ικανή να προσφέρει νομικό θεμέλιο για την υποδοχή μιας δημόσιας δράσης. Αναμένεται όμως, να τροποποιηθούν οι ισχύουσες διατάξεις κατά τις οποίες η δικαστική προστασία να παρέχεται στον έχοντα άμεσο και προσωπικό έννομο συμφέρον (άρθ. 68 ΚΠολΔ, άρθ. 47 παρ.1 πδ 18/89). Αλλά και να απορριφθεί η άποψη που θέλει τα νομικά πρόσωπα να νομιμοποιούνται υπό τον όρο της αναφοράς στο καταστατικό τους του σκοπού της προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς έτσι αναιρείται η συλλογικότητα του δικαιώματος και μειώνεται η οφειλόμενη προστασία σε ένα τόσο ευαίσθητο αγαθό.⁵⁹

7. Διεθνοποίηση του Δικαιώματος του Πολίτη στο Πολιτιστικό Περιβάλλον

Φαίνεται έκδηλη η διαφωνία ανάμεσα σε αρκετούς συγγραφείς,⁶⁰ πάνω στα θεωρητικά ζητήματα που προκύπτουν με την τάση διεθνοποίησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της τρίτης γενιάς, στα οποία ανήκει και το εν λόγω δικαίωμα του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Εκείνο που υποστηρίζεται, είναι ότι πρόκειται για αιτήματα περισσότερο όπως: καλύτερο περιβάλλον, για ειρήνη, για ανάπτυξη, και για αυτοδιάθεση των λαών, παρά για δικαιώματα τα οποία αφού κατοχυρώνονται συνταγματικά υλοποιούνται και περιφρουρούνται. Γι' αυτό, θεωρείται ότι συνιστούν έννοια επικίνδυνη για την προστασία των γνήσιων θεμελιωδών δικαιωμάτων, αφού φαίνεται έτσι να αποτελούν δικαιολογία μονάχα για τις επεμβάσεις της εξουσίας, χωρίς να διακρίνει κανείς πόσο θίγεται η λαϊκή κυριαρχία⁶¹ από τα δικαιώματα αυτά.

Ποια τελικά είναι η αλήθεια; Πάντως η τρίτη γενιά των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπου εντάσσεται και το δικαίωμα του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ή των συλλογικών δικαιωμάτων, διακρίνεται να αποτελεί αναμενόμενη εξέλιξη στο χάρτη των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η πρωτοβουλία των διεθνών οργανισμών για την προστασία τους και η γενικότερη φιλοσοφία τους, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει προσδώσει σε αυτά μία διεθνή διάσταση. Τα δικαιώματα αυτά συνεπώς, όπως ενδεικνύται, δεν αφορούν τις σχέσεις του πολίτη με την εξουσία του κράτους αλλά προσβλέπουν στη διεθνή κοινότητα, στην οποία μπορεί και πρέπει να εντάσσεται το κάθε άτομο και οι εκάστοτε κοινωνικές ομάδες. Έτσι, εντείνεται από τους διεθνείς αυτούς οργανισμούς το ενωτικό πνεύμα των πολιτισμών, το οποίο αφ' ενός προστατεύει την *ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητα* αυτών των πολιτισμών, αφετέρου οικοδομεί μ' αυτό τον τρόπο την αποτελεσματική άμυνα απέναντι στη μισαλλοδοξία και στη παγίωση των πολιτισμών στα επιμέρους εθνικά τους πλαίσια. Παράλληλα, αυτή η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων αυτών καθώς και η πολιτισμική ποικιλομορφία ως κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, οικοδομεί όχι μόνο άμυνα, αλλά και αντιμετώπιση του μείζονος προβλήματος που δημιουργήθηκε στις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες το αποκαλούμενο παγκοσμιοποίηση.

Η παγκοσμιοποίηση, ως σύγχρονο φαινόμενο και ως προϊόν πολιτικών, ιδεολογικών επιλογών και πρακτικών για την οικονομία, εφάρμοσε άنيση μεταχείριση για τους δύο βασικούς παράγοντες της παραγωγής

όπως α. εργασίας και β. κεφαλαίου. Αυτή η πολιτική πρακτική, εκδηλώθηκε με μία πλήρη ελευθερία διακίνησης, δραστηριοποίησης, οργάνωσης και συσσώρευσης του δεύτερου παράγοντα σε παγκόσμια κλίμακα και όχι ισότιμα και στον άλλο που είναι η εργασία. Έτσι, διογκώθηκε η ανισότητα με την άνοδο του πλούτου στον πόλο των ολίγων και με την ενίσχυση της αθλιότητας στον πόλο των πολλών. Μπροστά λοιπόν σε αυτό το φαινόμενο που είναι η μεγάλη απειλή της πολιτισμικής ομογενοποίησης των κοινωνιών λόγω ιδιοτελούς κερδοσκοπίας, οι διεθνείς οργανισμοί ανταποκρίθηκαν από τις αρχές του 21ου αιώνα με δραστικά μέτρα προστασίας. Τα μέτρα αυτά μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: α. ταυτότητα και ποικιλομορφία, β. πολιτισμική ποικιλομορφία και ανθρώπινα δικαιώματα, γ. πολιτισμική ποικιλομορφία και δημιουργικότητα, δ. πολιτισμική ποικιλομορφία και παγκόσμια αλληλεγγύη. Η ικανοποίηση τέτοιων στόχων διεθνούς προστασίας συνδέεται άμεσα με την οικονομική κατάσταση των χωρών και εξαρτάται τόσο από τους υφιστάμενους κανόνες του κάθε κράτους όσο και από τις σχετικές διεθνείς συμβάσεις που έχουν υπογραφεί. Με άλλα λόγια, αρκετά δύσκολα θα υποχρεωνόταν μία χώρα του τρίτου κόσμου που επιτείνεται η εξαθλίωση του πληθυσμού της σε ικανοποιητική προστασία του περιβάλλοντος. Γι' αυτό το λόγο, επιρρίπτεται η ευθύνη στους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι θα πρέπει με διάφορα μέτρα να αντιμετωπίσουν την αρνητική πορεία των οικονομικών μεγεθών σε βάρος του πολιτισμού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος της κάθε χώρας παγκόσμια. Παράλληλα, η κάθε χώρα χωριστά θα πρέπει όχι μόνο να κατοχυρώσει το δικαίωμα αλλά και να εφαρμόσει μέτρα προστασίας του δικαιώματος πολιτιστικού περιβάλλοντος. Στην Ελλάδα, η συνταγματική κατοχύρωση αυτού του δικαιώματος αποτέλεσε απάντηση του συντακτικού νομοθέτη στη συνεχιζόμενη καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς του έθνους, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα την ευαισθησία και τη μεγάλη σπουδαιότητα που δίδεται πλέον σε αυτά τα αγαθά. Οι ανάγκες του σύγχρονου κόσμου, στην εποχή που διανύουμε, αναδεικνύουν μια μεγαλύτερη αναγκαιότητα πως τελικά η συνταγματική διάταξη που αναφέρεται στα εν λόγω δικαιώματα πρέπει να αποκτήσει νέο πιο δυναμικό περιεχόμενο ώστε να καταστεί από μόνη της ικανή να προσφέρει την προστασία που όλοι επιθυμούμε.⁶² Για μια πολιτισμική σύνθεση και αλληλεγγύη που οι σύγχρονες κοινωνίες απαιτούν.

8. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, το δικαίωμα αυτό στο πολιτικό περιβάλλον, σαφώς και αποβλέπει στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη διάσωσή της για το μέλλον των επόμενων γενεών καθώς και τη δημιουργία υψηλής ποιότητας ζωής. Δεν είναι υπόθεση μιας χώρας ή έθνους, αλλά της παγκόσμιας κοινότητας από κοινού, και γι' αυτό η διαπολιτισμική εκπαίδευση καθίσταται επιτακτικά αναγκαία τόσο για τη γνώση του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον όσο και για το σεβασμό και την αποδοχή του άλλου αλλά πάνω απ' όλα την ειρήνη των λαών. Ωστόσο, φαίνεται από τη φύση του σύνθετο και συλλογικό, όπου κάθε προσβολή του ισοδυναμεί με αναπότρεπτη ζημιά των συμφερόντων του συνόλου των πολιτών τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Έτσι, το αίσθημα συλλογικής ευθύνης έφερε και το αίτημα για ποιότητα ζωής που με τη διεκδίκηση από τη συλλογική οργάνωση των πολιτών ενσωματώθηκε στο δικαίωμα αυτό του ανθρώπου στο πολιτιστικό περιβάλλον. Γι' αυτό και συνιστά ιδεολογική εξειδίκευση των κυρίων συνιστωσών του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ισχύοντος Συντάγματος της κάθε χώρας διεθνώς. Επειδή, η προστασία του αποτελεί τη φυσική συνέπεια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του, όπως αυτό αναγράφεται στο ελληνικό Σύνταγμα.⁶³

Σημειώσεις

1. Καστοριάδης Κ. *Η Φαντασική Θέσμιση της Κοινωνίας*, Εκ. Κέδρος, Αθήνα 1978, σσ. 107-09.
2. *Πολιτιστικό*: είναι κάθε στοιχείο που απορρέει και αναφέρεται στον πολιτισμό ως σύνολο δραστηριοτήτων, καθώς και για τη δήλωση του τεχνικού πολιτισμού.
3. *Πολιτισμικό*: είναι κάθε δράση για την ανάδειξη και διάδοση των πολιτισμικών στοιχείων ως πνευματική καλλιέργεια. Βλ. Λεοντίδου Λ. *Αγεωγράφητος Χώρα*, Ελληνικά Γράμματα, 2005.
4. Σύνταγμα 1975, άρθρο 24.
5. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα, σ. 110.

6. Μπαλασσά- Φλέγκα Ε. *Η συμβολή της UNESCO και άλλων διεθνών οργανισμών στη διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής διάστασης της Ελληνικής παιδείας*, Εκ. Παν. Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 7.

7. Σημείωση: ήδη με το Α' Π.Π. έχει σημειωθεί μια προσπάθεια προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Μόνο που η προσπάθεια αυτή περιορίζεται σε ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων όπως τους πρόσφυγες, τις μειονότητες κλπ. Το κλασικό διεθνές δίκαιο αγνοούσε το άτομο και δεν υπεισέρχονταν στα εσωτερικά των κρατών ως προς τα δικαιώματα των πολιτών. Βλ. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 95.

8. Βλ. στο ίδιο, σ. 96.

9. Μπάλιας Σ. *Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εποχή της Δημοκρατίας*, Εκ. Παπαζήση, Αθήνα, 2004.

10. Βλ. στο ίδιο, σ. 235.

11. Erges T. *Ευρωπαϊκή και Διεθνή Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Bruxeles University Press, ULB, Bruxeles 1996.

12. Βλ. στο ίδιο, Σημείωση: οι δύο πρώτες συμβάσεις είχαν σκοπό να διευκρινίσουν ορισμένα σημεία της οικουμενικής διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

13. Παπαγεωργίου Ν. *Πολιτιστική & Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότητας*, Ελληνική Εθνική Επιτροπή, ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα, 2006, σ. 18.

14. Βλ. στο ίδιο, σ. 27.

15. Βλ. στο ίδιο, σ. 27.

16. Βλ. *Ευρωπαϊκή και Διεθνή Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, ULB.

17. Ο μεγαλύτερος διακυβερνητικός οργανισμός με 32 κράτη μέλη στον οποίο συμμετέχει και η Ελλάδα και με έδρα το Στρασβούργο, ιδρύθηκε το 1949, με τίτλο: *Συμβούλιο της Ευρώπης*.

18. *Ευρωπαϊκή και Διεθνή προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, ULB.

19. Μπαλασσά-Φλέγκα Ε. *Η Συμβολή της ΟΥΝΕΣΚΟ και των άλλων Διεθνών Οργανισμών στη Διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής Διάστασης της Ελληνικής Παιδείας*, Εκ. Παν. Μακεδονίας, 2002, σσ. 123-124.

20. Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό ως ειδικευμένη Παγκόσμια Οργάνωση κοινωνικού μορφωτικού και ανθρωπιστικού χαρακτήρα.

21. Λεοντίδου Λ. *Αγεωγράφητος Χώρα, Ελληνικά Είδωλα στις Επιστημολογικές Διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 282.

22. *Η Συμβολή της ΟΥΝΕΣΚΟ και των άλλων Διεθνών Οργανισμών στη Διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής Διάστασης της Ελληνικής Παιδείας*, οπ. αν. παρ. σσ. 123-24.

23. Βλ. στο ίδιο, σ. 125.
24. Ως Παγκόσμιος Οργανισμός για την Παιδεία, τον Πολιτισμό, τις Επιστήμες και την Πληροφόρηση είναι αυτή που δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές στους Περιφερειακούς Διεθνείς Οργανισμούς πχ. ΕΕ, Συμβούλιο της Ευρώπης, ΟΟΣΑ δια των θεσμικών της κειμένων ήτοι Διακηρύξεις, Συστάσεις, Συμβάσεις, Αποφάσεις για τους τομείς που άπτονται των αρμοδιοτήτων της.
25. Μπαλασσά-Φλέγκα Ε. Εισήγηση σε Ημερίδα για την Πολιτισμική Ποικιλομορφία της ΟΥΝΕΣΚΟ στη Θεσσαλονίκη, 2006.
26. Στην ίδια Εισήγηση του 2006.
27. Αλιμπράτης Ν. Για μια Διεύρυνση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Εκ. Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σσ. 214-218.
28. Εισήγηση Ημερίδας: Μπαλασσά- Φλέγκα Ε. Θεσσαλονίκη 2006.
29. Τσάτσος Δ. Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σάκκουλας 1988.
30. Σιούτη Τ. *Η συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1985, σσ. 51-52.
31. Καρακώστα Ι. *Ένδικα Μέσα Προστασίας των Περιβαλλοντικών Αγαθών*, ΕΛΔΔ 1990, σελ. 177.
32. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, 1998, όπου και η σχετική νομολογία: ΣτΕ 4576/77, 3047/80, 262/82, 1069/84.
33. Βλ. ΣτΕ, 10/88, 150/90, 2801/91.
34. Δαρζέντα Ε. *Ερμηνεία, Πραγμάτωση και Άμεση από το ΣτΕ Εφαρμογή του Συντάγματος*, ΝοΒ 37, σ.407.
35. Βλ. στο ίδιο, σ. 407.
36. Σιούτης Γ, όπ. αν. παρ. σ. 58 και Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ' θεμελιώδη δικαιώματα, 1988, σ. 216.
37. Μάνεσης Α. *Οι Κύριες Συνιστώσες του Συστήματος Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Συντάγματος* του 1975, ΝοΒ 1986, σ. 629.
38. Βλ. στο ίδιο σ. 629.
39. Σιούτης Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος*, 1993, σ. 23.
40. Σιούτης Γ. *Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1985, σ. 46.
41. Τσάτσος Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα*, οπ. αν. παρ. σ. 92. Βλ. επίσης Τροβά Ε. *Η Έννοια του πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 95. Σημείωση: Σε αυτή την περίοδο ενώ σημειώνεται προσπάθεια προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου αφορούσε ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων όπως πρόσφυγες, τις μειονότητες κ.λ.π.
42. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 113.
43. Παπαγεωργίου Ν. *Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότη-*

τας, Εκ. Ελληνική Εθνική Επιτροπή ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα, 2006.

44. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 96.

45. Βλ. Γ. Σιούτη, οπ. αν. παρ. σελ.44-45, και Α.Τάχος, οπ. αν. παρ. σ. 39.

46. Οδηγία 85/348 ΕΟΚ Σημείωση: αυτή η οδηγία θεωρεί την αρχιτεκτονική δημιουργία και τη πολιτιστική κληρονομιά δημόσιο συμφέρον.

47. Τσάτσος Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα*, οπ. αν. παρ. σσ. 125-126. Επίσης βλ. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 113.

48. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, οπ. αν. παρ. σσ. 128-29.

49. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 113.

50. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 77, Βλ. επίσης Γ. Σιούτη, οπ. αν. παρ. σσ. 75-76.

51. Μανιτάκης Α. *Το Υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων*, 1981, σ. 116.

52. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, 1998, οπ. αν. παρ. σ. 45.

53. Μανιτάκης Α. *Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας*, Αθήνα 1994, σ. 168.

54. Βλ. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 79.

55. Σιούτης Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 69.

56. Βλ. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σσ. 77-79.

57. Βλ. Σιούτη Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 76.

58. Βλ. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 80.

59. Βλ. Σιούτη Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. ίδιο σσ. 79-82 και Τάχος Α. επίσης, *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σσ. 80-82.

60. Τσάτσος Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα*, οπ. αν. παρ. σσ. 93-94. Επίσης βλ. Τροβά Ε. οπ. αν. παρ. σ. 112, όπου παραπέμπει τον Burdieu G. στο Manuel de Droit Constitutionnel Institution Politiques.

61. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 112.

62. Μανιτάκης Α. οπ. αν. παρ. σ. 1233. (άρθρο.2.1 Συντάγματος) και (Γνμδ σε Αρμ. 1995).

63. Βλ. Τάχο Α. οπ. αν. παρ. σ. 107. Αντωνίου Θ. οπ. αν. παρ. σ. 118. Επίσης Καρακώστα Γ. στο *Περιβάλλον και Αστικό Δίκαιο*, 1986, σ. 41. (άρθρο.2.1 Συντάγματος) και αντίστοιχα για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5.1 Συντάγματος).

Βιβλιογραφία

- Αντωνίου Θ. *Το Κοινωνικό Δικαίωμα Χρήσης του Περιβάλλοντος μεταξύ Ελευθερίας και Συμμετοχής*, Το Σύνταγμα 1987.
- Ηλιοπούλου-Στράγγα Τ. *Η Τριτενέργεια των Ατομικών Δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, Αθήνα 1990.
- Γεωργόπουλου Κ. *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- Δαγτόγλου Π. *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Α' και Β' Τόμος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- Δαρζέντα Ε. *Ερμηνεία Πραγμάτωση και Άμεση από το Συμβούλιο της Επικρατείας Εφαρμογή το Συντάγματος*, ΝοΒ 37.
- Καρακώστα Ι. *Περιβάλλον και Αστικό Δίκαιο*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1986.
- Κορκολόπουλου Β. *Τι Σημαίνει Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Ταχυδρόμος, 6/6/1996.
- Μάνεσης Αρ. *Οι Κύριες Συνιστώσες του Συστήματος Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, ΝοΒ 1986.
- Μανιτάκης Α. *Το Υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων*, 1981.
- Μανιτάκης Α. *Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας*, 1994.
- Μανιτάκης Α. *Η Συνταγματική Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών και η Ελευθερία της Λατρείας*, 1995.
- Μπαλασσά-Φλέγκα Ε. *Η Συμβολή της UNESCO και των άλλων Διεθνών Οργανισμών στη Διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής Διάστασης της Ελληνικής Παιδείας*, Εκ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Οικουμενική Διακήρυξη της Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, Στοκχόλμη 5-16/6/ 1972.
- Παπαγεωργίου Ν. *Πολιτιστική & Φυσική κληρονομιά της Ανθρωπότητας*, Ελληνική Εθνική Επιτροπή ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα, 2006.
- Σιούτης Γ. *Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος* Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1985.
- Σιούτη Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος*, 1993.
- Τάχου Α. *Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος*, 1992.
- Τάχου Α. *Η Άμεση Εφαρμογή του Συντάγματος από τη Δημόσια Διοίκηση*, Συμ. Φ. Βεγλερή Ι. 1986.
- Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα.